

עמוס רובין

אתרוג לסוכות: שׁיטׁ בו טעם ויטׁ בו ריח

עמוס רובין / אנטומולוג, גבעת שמואל frubin@netvision.net.il

עצם העובדה שמעט זרעי הדר נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות בקפרי-סין, המיוחסים ל-1200 לפנה"ס, ובכרוק במצרים, המיוחסים למאה ה-15 לפנה"ס, אינם סימן שלא גידלו אתרוג בתקופה שקדמה לבית שני (ראה במאמריהם של גדעון ביור ונילי לפשיץ: האתרוג - האם הוא "פרי עץ הדר"? בית מקרא 42 תשנ"ז: 28-33; יהודה פליקס: פרי עץ ההדר - האתרוג, בית מקרא 42: 288-292).

סנסציוני הוא שהארכיבוסטואית דפנה לנוט מצאה אבקת אתרוג בתוך טיח בחפירות רמת רחל, לפני כשנתיים. התיארוך לממצא זה חשוב: סוף התקופה הפרסית של הבית הראשון (6).

מולדת האתרוג היא כנראה הודו. לאחר שהובא לפרס נקרא אותרוג נג, ומכאן שמו המדעי *Citrus medic*, שמעיד כי מוצאו ממדי. ציור האתרוג נמצא על מטבעות שמעון הכהן מתקופת החשמונאים, והמדי שנה מעידה על (צדוקי, כנראה ינאי המלך) "שפעם אחת נסך אחד על גבי רגליו (שלא כהלכה על המזבח) ורגמוהו כל העם באתרוגיהן" והוא טבח ביהודים פרושים אלה (סוכה פרק ד, משנה ט'). סיפור זה הוא גם העמוד המסיים את הרומן 'מלך בשר ודם' מאת הסופר בן דורנו משה שמיר.

האתרוג הוא העץ היחיד בטבע הארצישראלי הנושא פרחים ופירות כל ימות השנה. זוהי הסיבה שההלכה מביאה כדוגמה לקביעת זמן

לושת זני ההדר העיקריים ששימשו אבות לזני התרבות הם אתרוג, פומלה ומנדרינה, כאשר הלימון הוא הכלאה בין אתרוג למנדרינה (רון פורת, 'עלון הנוטע' מס' 4, 2013), ומכאן הדמיון. בתקופת בית שני הפך האתרוג לאחד מארבעת המינים, כאשר החליף את "פרי עץ הדר" המוזכר בתורה, שהיה בשימוש בבית ראשון אך אין אנו יודעים מהו. ברשימה קצרה זאת נרחיק אל מקורות האתרוג

הפסוק *ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר* (ויקרא כ"ג ט') נדרש (סוכה ל"ה) "שטעם עצו ופריו שוה, הוי אומר: זה אתרוג... ר' אבהו אמר: אל תקרי הדר אלא הדר (=הגור), דבר שדר באילנות משה לשנה. בן עזאי אומר: אל תקרי הדר אלא אידור, שכן בלשון יונו קוראים למים אידור, ואיזו היא שגדל על כל מיס? הוי אומר זה אתרוג". לחז"ל לא היה ספק בזיהוי האתרוג, וכך גם סובר הבוטנאי הנוודע הרב ד"ר עמנואל לב (1856-1944) מהעיר סוד, הונגריה, שכתב על כך בספרו (2), וזאת בניגוד לשמואל טולקובסקי (3), שטען כי בבית ראשון השתמשו למצווה זו באיצטרובל של ארו ירוק (*Cedrus*). דעה זו אינה מקובלת כיום.

מה בין אתרוג ללימון?

שמו המדעי-בוטני של הסוג אתרוג הוא *Citrus medica* L. ושל הלימון *Citrus limon* L. אופנהיימר, בספרו 'גידול עצי הדר', כותב: "הלימון הוא מין הדומה מאד לאתרוג" (1). אחד ההבדלים ביניהם הוא שהלימון מלא בש" קיקי מיץ ומשמש למאכל ומשקה, בעוד שהאתרוג מלא באלבדו, הלא הוא הקליפה הספוגית הפנימית, הלבנה, וביהדות הוא אחד מארבעת המינים המשמשים בסוכות לשם קיום מצוות (אגב, במדינות שונות משמש האתרוג להכנת תבלינים, ריבות ושיכר).

מימין: אתרוג כולל לימון - חתך אורך. צילם: הרב יוסף צבי רימון
משמאל: אתרוג ולימון - חתך רחב. באדיבות 4bp.blogspot.com

למעשרות את הפרי הזה: 'לבי שמעון בן אלעזר אומר: ליקט אתרוג ערב חמשה עשר בשבט עד שלא תבוא השמש, וחזר וליקט משתבוא השמש, אין תורמים ומעשרים מזה על זה, לפי שאין תורמים ומעשרין לא מן החדש על הישן ולא מן הישן על החדש' (בבלי, ראש השנה י"ד).

בארץ, בזמן חז"ל, גידלו אתרוגים בסביבות קיסריה. המשנה (סוכה פרק ד' משנה ז') אומרת שמיד אחר חיבוט חריות (עופים) היו 'התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן'.

בשנת 1591 כתב המבי"ט (הרב משה בן יוסף די טראני), מגדולי חכמי צפת, בתשובותיו על צפת: 'בעיר גנות ופרדסים שיש בהם ריבוי אתרוגים כשרים... והלך קטים אותם מחביאים את החשובים ומייקרים אותם'. שמואל סלאנט כותב בשנת תקק"ו (= 1826) בקונטרס 'פרי עץ הדר': 'באום אל פחם גידלו אתרוגים בלתי מורכבים ואילו ביפו היו האתרוגים מורכבים'.

במאה ה-19 כתב האגרונום אברהם פרידמן שאביו יוסף היה הראשון שטיפל באי תרוגים בגליל העליון. נטע ב-1878 בגיא אוני, היא ראש פינה, 50 אתרוגים מייחורים מוואדי לימון וגם מזרעים שהובאו מהאי היווני קורפו. משה מונטיפיורי קנה ב-1855 פרדס הדרים ביפו וגם שם גידלו אתרוגים. חובבי ציון, במלאות לרב שמואל מוהילבר 70, החליטו לנטוע אתרוגים לכבודו. שלוש שנים אחר כך, ב-1896, ניטעו אתרוגים ליד חדרה, במקום בו הוקם ב-1921 קיבוץ גן שמואל, שנקרא על שמו. הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי הראשון לארץ ישראל, אסר על מכירת אתרוגי קורפו הזולים, כדי שהיהודים בגולה יקנו אתרוגים מא"י. לפני מלחמת העולם הראשונה נשלחו לחו"ל 300 אלף אתרוגים. בספר 'חבלי תחיה', המוקדש לאגרונום מנשה מאירוביץ, כותב בתרצ"א (= 1931) יצחק אביור שיבול האתרוגים באותה שנה היה כמיליון, ולחו"ל שווקו 100 אלף. לפני מלחמת העולם השנייה שווקו לחו"ל מדי שנה 60 אלף אתרוגים.

כיום מגדלים בישראל כ-1,000 דונם אתרוגים (אבטבי, בעל פה, 2013), אך אין פרטים מדויקים על שיווק פריים בארץ. בעבר הרכיבו אתרוג על לימון, אולם כיום כל האתרוגים בלתי מורכבים. הפיטם אהוד על חלק מיוצאי אשכנז, ועל מנת לקבל

פיטם (שריד עמוד העלי שבפרח) מרססים הורמון צמחי פיקלורם (7). שכונו של החזון אי"ש, הרב ישעיהו קרליץ (1888-1954) העניק לרב אתרוג כל שנה. לאחר מות הרב התפשטו הורעים ועל כן הווריאביליות (גיוון, שונות) כאן רבה. ידוע גם הון 'שלומאי', שטיפח שרגא שלומאי מכפר הרא"ה, כמו גם זנים גדולים ופוריים אחרים. בארץ יש פרדסי אתרוגים תימניים בעלי פרי גדול, עד ק"ג ויותר, וישנם גם אתרוגי קיבליביץ'.

הבעת תודה

המחבר חב תודה לידידיו (לפי סדר הא"ב) אגרונום אסף אבטבי, לשעבר ממ"ר בכיר לריבוי ושתלנות במשרד החקלאות, ולפרופ' אמריטוס אליעזר גולדשמידט, איש הפקולטה לחקלאות ברחובות, האוניברסיטה העברית, על שעברו על כתב היד והעירו את הערותיהם החשובות.

ספרות מצוטטת

1. אופנהיימר ה. (תשס"ז): גידול עצי הדר, 'השדה'.
2. רימון י.צ. (תשע"ג): ארבעת המינים - מן המקורות ועד להלכה למעשה, מרכז הלכה והוראה.
3. Low I. (1924): P. 280. Die Flora der Juden III.
4. סולקובסקי שמואל (1966): פרי עץ הדר, מוסד ביאליק תשכ"ו.
5. מטראני י.צ. (1591): בן יוסף משה: תשובות. חלק ג' סימן מ"ט.
6. Langgut D., Gadot Y., Porat N., Lipschitz O. (2013): Fossil pollen reveal the secrets of the royal Persian garden at Ramat Rahel, Jerusalem.
7. גולדשמידט אליעזר א. (1971) פיקלורם. 'השדה' כרך נ"א.
8. רובין עמוס (1991): הדברה משולבת בפרדסי אתרוגים. 'השדה' כרך ע"א, 1830-1833.

שלוות בונב או סוכה. א צולח

צילם: חנוך טופלבר